

STUDIA Z DZIEJÓW POLSKI I EUROPY
W XVI–XVIII WIEKU

**Profesor Jerzy Topolski
w swoim gabinecie w Collegium Novum UAM (1987)**

Jerzy Topolski

STUDIA Z DZIEJÓW POLSKI I EUROPY W XVI–XVIII WIEKU

Wybór, opracowanie i wstęp

Zbigniew Chodyła, Marian Drozdowski,
Michał Zwierzykowski i Grzegorz Glabisz

Poznań 2024

© Maria Danuta Topolska, 2024
© UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii, Poznań 2024

Projekt okładki: Agnieszka Juraszczyk (Fundacja TRES)

Przygotowanie ilustracji wg pierwodruków: Liliana Bether

Skład i łamanie: Hanna Kossak-Nowocień

Korekta: zespół

Indeksy opracował Michał Zwierzykowski

Fotografia Profesora Jerzego Topolskiego pochodzi ze zbiorów prywatnych
Rodziny Topolskich

ISBN 978-83-67284-37-0

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Wydział Historii
ul. Uniwersytetu Poznańskiego 7
61-614 Poznań
tel. 61 829 14 64
e-mail: whwydawnictwo@amu.edu.pl
www.historia.amu.edu.pl

Druk: DRUKARNIA OLEJNIK, www.olejnik.com.pl

Spis treści

Słowo wstępne	VII
Zbigniew Chodyła, Marian Drozdowski, <i>Jerzy Topolski (1928-1998) – życie i dzieło</i>	XIII
I. Z dziejów politycznych Polski i powszechnych	
1. Historia polityczna w syntezie historycznej	3
2. Rozwój absolutnego państwa pruskiego i rola Prus w rozbiorach Polski.	15
3. Pruskie uzurpacje graniczne w dobie pierwszego rozbioru Polski (1772-1777)	35
4. Rozbiory Polski i ich wpływ na mentalność Niemców i Polaków	65
5. Rewolucje w dziejach nowożytnych i najnowszych (XVII-XX wiek)	79
II. Z dziejów narodu i społeczeństwa polskiego	
1. Rozwój gospodarczy a formowanie się narodu	105
2. O narodowych cechach Polaków	117
3. Historia i społeczeństwo	135
4. Problem czynszowania w Polsce w XVIII wieku na tle reformy klucza kamieńskiego w roku 1725	147
5. Zbiegostwo chłopów w dobrach kapituły gnieźnieńskiej w pierwszej połowie XVIII wieku	169
6. Walka chłopów podlaskich w przeddzień i w czasie insurekcji kościuszkowskiej	189
III. Z dziejów gospodarczych polskich i powszechnych	
1. Gospodarka w tysiącleciu – blaski i cienie	213
2. Zagadnienia gospodarki w Polsce [doby Odrodzenia]	233
3. O literaturze i praktyce rolniczej w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku.	263
4. O tak zwanym kryzysie gospodarczym XVII wieku w Europie	333
5. Gospodarka [Polski w epoce Oświecenia]	359
Wykaz skrótów.	389
Indeks osób	391
Indeks geograficzny	399

Słowo wstępne

W DNIU 21 GRUDNIA 2023 R. MINĘŁA 25. ROCZNICA ŚMIERCI profesora Jerzego Topolskiego (1928-1998), jednego z największych polskich historyków oraz metodologów historii drugiej połowy XX w., cenionych wysoko także za granicą. Najwłaściwszą formą przypomnienia z tej okazji zasług naukowych i uczczenia pamięci tego uczonego jest ogłoszenie drukiem w osobnej książce wyboru jego mniejszych, ale nadal ważnych i cennych opracowań historycznych.

Wybór ten, zatytułowany: „Studia z dziejów Polski i Europy w wiekach XVI-XVIII wieku” obejmuje artykuły nie ujęte wcześniej w czterech innych książkowych wydaniach prac autora. Najpierw w dwóch tomach pt. *Gospodarka polska a europejska w XVI-XVIII wieku*, Poznań 1977 (11 tekstów) oraz *Historia i życie*, Lublin 1988 (14 tekstów), ogłoszonych przez niego samego, z wyjątkiem dwóch opracowań, zawartych w tym drugim zbiorze, ale tu opublikowanych za ich pierwodrukami. Następnie w tomiku zatytułowanym *Varia historyczne* (Poznań 2012 – 10 tekstów), opracowanym przez Wojciecha Wrzosa i opublikowanym w serii wydawniczej Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk „Klasyki Nauki Poznańskiej”. Ostatnio zaś w książce noszącej tytuł: *Teoretyczne problemy wiedzy historycznej* [*Theoretical Problems of Historical Knowledge*]. *Antologia tekstów* (Poznań 2016), wydanej przez Ewę Domańską, przetłumaczonej następnie przy udziale Anny Topolskiej na język angielski i ogłoszonej pt. *Theory and Methodology of Historical Knowledge: An Anthology* (Poznań 2022), zawierającej artykuły, studia i fragmenty książek Topolskiego.

Dwa ostatnie zbiory opracowań profesora Jerzego Topolskiego, wydane już po jego śmierci, obejmują w całości i we fragmentach teksty dotyczące przeważnie lub wyłącznie problematyki teorii i metodologii wiedzy historycznej. Natomiast w *Studiach* znalazło się 16 jego tekstów

o charakterze prawie wyłącznie (oprócz dwóch) faktograficznym, aczkolwiek kilka z nich nie jest także wolnych od refleksji teoretycznych. Zostały one celowo ujęte w trzech grupach problemowych, dla ukazania szerokiej rzeczowo, chronologicznie i przestrzennie rozpiętości jego zainteresowań badawczych polskimi i powszechnymi dziejami politycznymi, narodu i społeczeństwa oraz gospodarczymi w czasach wczesnonowożytnych.

W pierwszej grupie znalazło się pięć opracowań. Pierwsze z nich, *Historia polityczna w syntezie historycznej* przedstawia zagadnienia programu sposobu badań tej dyscypliny nauki historycznej i jest tekstem z pogranicza metodologii historii i historii historiografii. Kolejne trzy dotyczą rozwoju absolutnego państwa pruskiego i jego inicjującej oraz przewodniej roli w rozbiorach Polski, zachłanności objawiającej się w ponadtraktatowych i trwających przeszło 5 lat (od 1772-1777) uzurpacjach granicznych kolejnych fragmentów północno-zachodniej części obszaru Rzeczypospolitej w ramach jej I rozbioru oraz wpływu rozbiorów na sposób myślenia o nich i Polsce Niemców i Polaków. Ostatni artykuł dotyczy tematu z pogranicza historii politycznej i społecznej, a mianowicie genezy, przebiegu i znaczenia rewolucji w dziejach nowożytnych i najnowszych (od XVII do XX w.).

Do drugiej grupy problemowej włączono sześć tekstów poświęconych głównie zagadnieniom społecznym. Pierwszy nich ukazuje wpływ rozwoju gospodarczego kraju na formowanie się polskiego narodu na przestrzeni jego tysiącletnich dziejów. Drugi tekst, *O narodowych cechach Polaków*, podnosi, że zbiór cech, który potocznie przypisuje się Polakom żyjącym współcześnie i w odleglejszych wiekach, wiąże się bezpośrednio z sytuacją końca XVIII i XIX w., czyli z rozbiorami Polski i w niektórych aspektach dotyka także kwestii ich świadomości historycznej. Trzecie opracowanie analizuje wpływ historii na społeczeństwo w dwóch wymiarach – ogólnym i narodowym, z uwzględnieniem pojęcia prawdy historycznej. Kolejne dwa artykuły, czwarty i piąty, charakteryzują istotne problemy wsi w Polsce w XVIII w., a mianowicie: oczynszowań, na przykładzie reformy klucza kamieńskiego dóbr stołowych arcybiskupa gnieźnieńskiego z 1725 r. i zbiegostwa chłopów w dobrach kapituły metropolitalnej gnieźnieńskiej. Ostatnie, szóste studium, przedstawia walkę antyfeudalną (klasową) chłopów podlaskich przed wybuchem i w czasie insurekcji kościuszkowskiej 1794 r.

W trzeciej grupie tematycznej, z zakresu dziejów gospodarczych polskich i powszechnych, ujęto pięć tekstów. Trzy z nich (pierwszy, drugi i piąty) mają charakter popularnonaukowych esejów dotyczących blasków i cieni gospodarki polskiej w tysiącleciu oraz epokach Odrodzenia i Oświecenia. Czwarty dotyczy kapitalnego problemu kryzysu gospodarczego w Europie w XVII w. Trzeci z uwzględnionych tekstów jest obszerną rozprawą poświęconą omówieniu tematu literatury i praktyki rolniczej w Polsce na przełomie XVI i XVII stulecia.

Opracowania zawarte w *Studiach* powstały i zostały ogłoszone drukiem w czasie ponad trzydziestu lat (od 1953 do 1984) w różnych czasopismach i wydawnictwach, dziś już nieraz trudno dostępnych oraz jako rozdziały w jednej z książek autora, pt. *Nowe idee współczesnej historiografii* (Poznań 1980). Pomimo upływu czterdziestu lat od druku ostatniego z nich i przemian politycznych, społecznych i gospodarczych zaszłych w ostatnich trzech dekadach, nadal zachowują swą wartość naukową i zasługują na ponowną publikację. Dwa z nich: *Historia i społeczeństwo* (1984) i *O narodowych cechach Polaków* (1983) przedrukował już wcześniej sam autor z ich pierwodruków we wspomnianym wyżej książkowym zbiorze, zatytułowanym: *Historia i życie*, obejmującym kilkanaście mniejszych na ogół studiów i szkiców o mieszanej tematyce – historycznej, metodologicznej, historiograficznej i dydaktycznej. Drugi z tych tekstów, w krótszej wersji, ukazał się rok wcześniej w tygodniku „Polityka” 1982, nr 2. Ze względu na ich interesującą treść i formę za zasadną uznano ich ponowną publikację. Wszystkie scharakteryzowane wyżej opracowania wybrano według pewnego zamysłu spośród większej liczby publikacji autora, z której jeszcze co najmniej kilka należałoby uwzględnić, jednak redaktorzy przyjęli określoną objętość książki. Jeden z takich ważnych a pominiętych artykułów: *Wskaźnikowa wartość plonów zbóż dla badań wzrostu gospodarczego* (Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie, nr 70 [1975], s. 103-117) znalazł się później w formie przeredagowanej w szóstym z dziewięciu rozdziałów książki Jerzego Topolskiego, *Przełom gospodarczy w Polsce XVI wieku i jego następstwa*, dotyczącej systemu folwarczno-pańszczyźnianego, przygotowanej w roku 1995, ale wydanej dopiero w 2000. Książkę tę oparto głównie na treści wykładów, które uczony prowadził w ramach profesury gościnnej w École des hautes études et sciences sociales w Paryżu w 1981 r.

Teksty wybranych opracowań Jerzego Topolskiego, zawartych w niniejszym tomie, zeskanowano z pierwszych wydań, a następnie zweryfikowano, ujednolicono i opracowano technicznie. Pod każdym z nich została zamieszczona informacja dotycząca tytułów czasopism i wydawnictw, w których je zamieszczono, miejsc i dat ich publikacji oraz numeracji stron. Do jednego z artykułów (*Pruskie uzurpacje graniczne w dobie pierwszego rozbioru Polski [1772-1777]*) dołączono również ściśle korespondującą z jego treścią mapkę, zamieszczoną wcześniej w „Dziejach Wielkopolski”, tom I: *Do 1793 r.* pod redakcją Jerzego Topolskiego (Poznań 1969, s. 870), w podrozdziale poświęconym zaborowi północno-wschodniej Wielkopolski w trakcie I rozbioru przez Prusy, autorstwa Profesora. Dla całości książki zestawiono też wykaz skrótów oraz indeks osobowy i geograficzny. Wszystkie prace z tym związane wykonał Michał Zwierzykowski.

Opracowania zawarte w niniejszym i we wcześniej wydanych wyborach pism Jerzego Topolskiego stanowią tylko fragmenty jego twórczości naukowej i popularnonaukowej, imponującej problemową innowacyjnością, metodologią badań i liczebnością. Składają się na nią publikacje w postaci książek, rozpraw, studiów, artykułów i recenzji w licznych najważniejszych polskich wydawnictwach i czasopismach historycznych oraz syntez, podręczników akademickich i szkolnych, w łącznej liczbie ponad 1100 pozycji. Z nich kilkadziesiąt ogłoszono drukiem w oryginałach i tłumaczeniach z języka polskiego na kilkanaście języków obcych (niemiecki, francuski, angielski, hiszpański, włoski, niderlandzki, rosyjski, czeski, bułgarski, serbsko-chorwacki, rumuński, węgierski, grecki, wietnamski i chiński), jako książki oraz różne teksty w wydawnictwach i czasopismach zagranicznych. Inną ważną formą aktywności publicznej Jerzego Topolskiego, mianowicie oświatowej i edukacyjnej, były jego artykuły publicystyczne w prasie i czasopismach kulturalnych, wywiady i wypowiedzi dla nich oraz radia i telewizji, znane w ogólnej liczbie blisko 150. Na najważniejsze nurty i cechy twórczości naukowej Profesora, zwłaszcza ściśle historycznej, zwraca uwagę Czytelników umieszczony po *Słowie wstępnym* krótki esej: *Jerzy Topolski (1928-1998). Życie i dzieło*, w którym omówiono jego życie i dorobek naukowy oraz działalność dydaktyczną, współautorstwa Zbigniewa Chodyły i Mariana Drozdowskiego.

Wydawcy tego wyboru pism historycznych profesora Jerzego Topolskiego (w osobach jego uczniów różnych pokoleń i wnuka naukowego)

wyrażają nadzieję, że ich lektura pozwoli Czytelnikom lepiej zrozumieć uwarunkowania, w których tworzył i działał jako badacz i nauczyciel akademicki, docenić jego szerokie horyzonty intelektualne, ogromną pracowitość, wielki wkład w rozwój polskiej i światowej nauki historycznej oraz narodowej i powszechnej kultury. Składają też serdeczne podziękowania: pani Marii Danucie Topolskiej, wdowie po Profesorze, za zgodę na wydanie tego wyboru Jego prac, a panu profesorowi Józefowi Doboszowi, Dziekanowi Wydziału Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, za bardzo życzliwy stosunek do całej inicjatywy upamiętnienia w ten sposób życia i naukowego dorobku wybitnego uczonego.